

کلیات اشعار فضل الله نعیمی استرآبادی

تصحیح و تحقیق

دکتر محمد درزی

چاپ اول: ۱۳۸۵

مکان چاپ: تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۳۸

مکان توزیع: تهران، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۳۸

مکان توزیع: تهران، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۳۸

مکان توزیع:

مکان توزیع: تهران، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۳۸

- سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
فروست
شابک
وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
- نعمی استرآبادی، فضل الله، ۹۷۴۰ - ۹۷۹۶ ق.
کلیات اشعار فضل الله نعمی استرآبادی / تصحیح و تحقیق محمد درزی.
تهران: انتشارات دکتر محمود افشار یا همکاری انتشارات سخن، ۱۳۹۷.
ص. ۲۷۴
مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار؛ ۲۲۷.
گنجینه قلمرو زبان و ادبیات فارسی در؛ ۶۹.
۵-۱۵-۶۴۴۱-۶۴۲۲-۹۷۸
فیبا
کتابنامه: ص. [۲۶۱] - ۲۶۵. نمایه.
نعمی استرآبادی، فضل الله، ۹۷۴۰ - ۹۷۹۶ ق.
شعر فارسی -- قرن ۸ ق.
Persian poetry -- 14th century
شعر فارسی -- قرن ۸ ق. -- تاریخ و نقد
Persian poetry -- 14th century -- History and criticism
درزی، محمد، ۱۳۶۲ - مصحح
PIR ۵۶۴۲/ع ۸۱۳۹۷
۸۱/۳۲
۵۵۴۶۱۹۰

کلیات اشعار فضل الله نعیمی استرآبادی

دکتر محمد درزی

تصحیح و تحقیق

کاوه حسن بیگلر

گرافیسیت، طراح و مجری جلد

نرگس عباس پور

صفحه آرا

کوثر

لینوگرافی

آزاده

چاپ متن

حقیقت

صحافی

۱۱۰۰ نسخه

تیراژ

بهار ۱۳۹۸

چاپ اول

انتشارات دکتر محمود افشار

ناشر

خیابان ولی عصر، بالاتر از چهارراه پارکوی، خیابان عارف نسب

تلفن: ۲۲۷۱۳۹۳۶ دورنما: ۲۲۷۱۳۹۳۶

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۵-۶۶۹۵۳۸۰۴ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان ها

۵-۶۶۹۵۳۸۰۴

فهرست مطالب

۱۵	 مقدمه
۲۲	 بررسی زندگی و شعر فضل‌الله نعیمی استرآبادی
۲۳	 زندگی فضل‌الله نعیمی استرآبادی
۳۴	 شاگردان و جانشینان فضل‌الله نعیمی استرآبادی
۳۶	 آثار فضل‌الله نعیمی استرآبادی
۳۶	 آثار منشور
۴۰	 آثار منظوم
۴۱	 سبک‌شناسی دیوان فضل‌الله نعیمی استرآبادی
۵۱	 سبک‌شناسی عرش‌نامه فضل‌الله نعیمی استرآبادی
۵۹	 اندیشه‌های فضل‌الله نعیمی استرآبادی در دیوان اشعار و عرش‌نامه
۶۰	 وحدت وجود
۶۳	 وحدت ادیان
۶۵	 رؤیت حق
۶۷	 اندیشه‌های ملامتی
۶۸	 ملی‌گرایی و توجه به اسطوره‌های ایرانی
۶۹	 رمزپردازی در اصول دین
۷۴	 رمزپردازی در فروع دین
۷۹	 روش تصحیح دیوان اشعار و عرش‌نامه
۹۷	 دیوان اشعار
۱۴۳	 عرش‌نامه
۲۶۱	 فهرست منابع و مآخذ
۲۶۵	 فهرست اعلام

مقدمه

محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی در تاریخ ایران موجب شده است، بسیاری از اندیشمندان برای بیان افکارشان به سراغ شعر بروند. تاریخ استبدادزده ایران همیشه مجال صراحت را از این متفکران گرفته است و باعث شده آن‌ها به سراغ زبانی پیچیده و غیرمستقیم بروند، تا از سویی سخنان را بیان نمایند و از سوی دیگر از تعقیب و نکال اهل تعصب و ارباب قدرت در امان بمانند. حروفیه نام جنبشی است که در اواخر قرن هشتم قمری توسط فضل‌الله نعمی استرآبادی پدید آمد. واضع این جنبش، با ابداعاتی که در مباحث دینی ایجاد کرد، قطعاً نمی‌توانست به بیان آشکار سخنانش بپردازد، بنابراین از دو روش برای آسوده بیان داشتن افکارش استفاده کرد؛ یکی نگارش آثار به گویش محلی گرگانی و دیگری منظوم ساختن بخش مهمی از افکارش. او با این دو روش کوشید خود را از تقابل آشکار با علمای قشری و حاکمان خونریز زمان دور دارد. اما در نهایت، این تلاش‌ها فایده‌ای نداشت و افکار و رفتار تند و انقلابی او، در دوره حاکمیت تیمور که به سببیت و تعصب شهره بود، موجب بازداشت و قتلش شد. اگرچه حروفیه جریانی عرفانی و کلامی بود، اما نمی‌توان از جنبه سیاسی آن نیز صرف نظر کرد. نام حروفیه در تاریخ با خون تنیده شده است. این فرقه عامل قیام‌هایی بزرگ در تبریز، اصفهان و آنتولی بود که هر کدام با شعاری سیاسی و اعتقادی و با درون‌مایه‌ای از ظلم‌ستیزی عرصه را بر حاکمان جائر عصر

تنگ کرده بود. این نهضت اگرچه عمری پایا نداشت، اما در بسیاری از جنبش‌های تحول‌خواه پس از خود، تأثیری عمیق نهاد. جریانی که حتی در تاریخ معاصر نیز نامی برای خود دست و پا کرد و در زمان جنبش آزادی‌خواهانه ایرانیان در دهه پنجاه شمسی، مورد مذاقه و بحث تعدادی از انقلابیان قرار گرفت.

اگر از نام فضل‌الله نعیمی و جنبش حروفیه که کم و بیش برای اهل ادب و فرهنگ آشناست، بگذریم، در باب آثار وی تحقیقات چشمگیری انجام نگرفته است. شاید مهم‌ترین دلیل این موضوع، غامض بودن و پیچیدگی آثار فضل‌الله باشد که سد سدی در برابر فهم آن‌ها محسوب می‌شود. در میان آثار نعیمی، دو اثر منظوم یعنی دیوان اشعار و مثنوی عرش‌نامه، به نسبت تألیفات گرگانی، پیچیدگی کمتری دارند. البته در کنار این موضوع، بیت‌های سلیس و شورانگیز این دو اثر، محبوبیت آن‌ها را دو چندان کرده و نیاز به حضورشان در بازار ادب فارسی را ضروری ساخته است.

دیوان نعیمی یک بار توسط رستم علی‌اف مهیا و چاپ گردیده است که البته نقص‌های متعددی در آن دیده می‌شود:

۱. کتاب رستم علی‌اف به‌عنوان تصحیح متن اساساً وجاهت علمی ندارد؛ چراکه ایشان تنها نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۳۶۳/۱ را رونویسی کرده است. این کار در صورتی پذیرفته است که جز این نسخه، دست‌نویس دیگری از دیوان وجود نداشته باشد، در حالی که از این اثر، دو نسخه کامل، یک نسخه برگزیده و سه نسخه از یک ترجیع‌بند موجود است.

۲. ابیات در این تصحیح به تأسی از نسخه مجلس، بعضاً غلط نقل شده است و مصحح از روش قیاسی هم برای اصلاح آن‌ها استفاده نکرده است؛ مانند:

چو من هرگز نمی‌خواهم به غیر از غیر او بینم نشانم بر در دیده خیالت را به درباری

(نعیمی استرآبادی، ۱۳۵۳: ۲۳)

در مصراع اول شاعر می‌گوید: «می‌خواهم غیر از معشوق را ببینم» که معنی آن درست به نظر نمی‌رسد. در نسخه شماره ۹۸۹ کتابخانه علی‌امیری، واژه «روی» به جای «غیر» دوم

به کار رفته است که معنی صحیحی ایجاد می‌کند و ضبط صحیح همین است.

به شاهدان معانی که چشم گوشه‌نشینت نظر نگاه نمی‌دارد از دار شمایل ایشان مصراع دوم اشکال وزنی دارد. این مصراع در دست‌نویس علی امیری به شکل «نظر نگاه نمی‌دارد از شمایل ایشان» آمده که وزن آن صحیح است.

۳. در کنار موارد مزبور، همان‌طور که پیش از این گفته شد، نسخه‌های خطی دیگری نیز از دیوان وجود دارد. برخی از این نسخ، حاوی ابیاتی است که در دست‌نویس کتابخانه مجلس به شماره ۳۶۳/۱ و دیوان تصحیح علی‌اف ذکر نشده است و برای تصحیح دقیق متن باید از آن‌ها بهره برد. در عین حال، دست‌نویس کتابخانه علی امیری در مواردی حاوی ابیاتی مناسب‌تر از نسخه مجلس است؛ در زیر نمونه‌هایی از ضبط‌های بهتر نسخه کتابخانه علی امیری ذکر می‌گردد:

چو چشم تو خیانت یافت از دیدار نامحرم چه باشد گر برآری غسل ز اشک سرخ رمانی
در نسخه علی امیری به جای خیانت، جنابت آمده است که صحیح‌تر است؛ زیرا جنابت با غسل رابطه معنایی مناسب‌تری دارد.

ما جنگ نداریم چو زاهد ز چغانه ساقی بده امروز به من رطل شبانه
در نسخه علی امیری، متمم در مصراع دوم به صورت «ما» آمده است که با توجه به نهاد مصراع اول صحیح‌تر است.

۴. آخرین نقص موجود در این کتاب، وجود ابیاتی است که متعلق به نعیمی نیست و رستم علی‌اف به دلیل ثبت کامل و کلمه به کلمه ابیات نسخه ۳۶۳/۱ مجلس آن‌ها را در دیوان نعیمی گنجانده است. ابیات زیر متعلق به عمادالدین نسیمی است و در آن، درباره قاتل و زمان و مکان قتل فضل‌الله نعیمی سخن رفته است و به غلط در دیوان نعیمی استرآبادی آمده است:

شرق و غرب از فتنه یاجوج چون شد پرفساد تی و میم و واو و ری «قد کان جباراً عنید»
مظهر ذات الهی هادی انس و ملک آنکه مثلش کس ندید و هم نخواهد نیز دید

چونکه او از ملک شروانش طلب کردند رفت بر در آئینجه بود آن نطفهٔ شمر و یزید
 مستحق لعنت حق مشرک ملعون سگ آنکه نامش بود میرانشاه^۱ شیطان مرید
 روز پنج‌شنبه شب جمعه مسانی از قضا سادس ماهی که خواندش به تازی ذوالقعيد
 رفته از تاریخ هجرت بود ذال و صاد و واو «قل کفی بالله» یعنی فضل یزدان شد شهید

افزون بر عدم تصحیح انتقادی دیوان، هیچ تحقیق ارزشمند و اختصاصی‌ای بر این اثر صورت نگرفته است. در باب عرش‌نامه نیز ماجرا بدین شکل است و این مثنوی نه تصحیح شده است و نه تحقیقی دربارهٔ آن موجود است. این مطالب تصحیح و تحقیقی مشبع را دربارهٔ زندگی و شعر نعیمی ضروری می‌سازد.

کتاب حاضر در دو بخش فراهم آمده است. در بخش اول زندگی و شعر نعیمی بررسی شده و در بخش دوم اشعار او تصحیح گردیده است. بخش اول با بحث در زندگی‌نامه فضل‌الله نعیمی بر پایهٔ منابع کهن و تحقیقات جدید آغاز شده است. در ادامه، جانشینان و خلفای فضل معرفی شده‌اند و آثار نعیمی در دو دستهٔ کلی آثار منشور و منظوم مورد بحث قرار گرفته‌اند. قسمت دیگر این فصل، به بررسی سبک دیوان و عرش‌نامه اختصاص یافته است. در پایان این فصل، نسخ خطی دیوان و عرش‌نامه و شیوهٔ تصحیح آن‌ها تبیین شده است. بخش دوم این کتاب، به دیوان اشعار و عرش‌نامهٔ فضل‌الله استرآبادی اختصاص دارد که با کمک نسخ خطی متعددی که از کتابخانه‌های ایران، موزه بریتانیا و کتابخانهٔ علی امیری استانبول به دست آمده، تصحیح گردیده است. در این تصحیح تلاش شده، با استفاده از روش بینابین و البته دقت بسیار در بررسی نسخه‌ها، اثری کم‌نقص و ارزشمند برای دوستداران ادب فارسی فراهم گردد.

در پایان، بر خود واجب می‌دانم از بزرگانی که در تصحیح این اثر به بنده کمک کردند، قدردانی نمایم. از آقای مهران افشاری که در نهایت فتوت و مردمی از این کتاب حمایت کردند و در تصحیح دیوان و عرش‌نامه، مرا از راهنمایی‌های فاضلانه‌شان بی‌نصیب

۱. در نسخهٔ ۳۶۳/۳ مجلس «میرانشاه» آمده و صحیح همان است، اما به دلیل کتاب نامناسب این کلمه، علی‌اف آن را «شیرانشاه» خوانده است که البته چنین ضبطی جز اینکه وزن بیت را دچار ناهمواری می‌کند به لحاظ تاریخی غلط است.

نگذاشتند، صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنم. از آقای دکتر یدالله شکری به خاطر راهنمایی‌های ارزشمند و محبت‌های بی‌دریغشان کمال تشکر را دارم. نسخ خطی کتابخانه علی‌امیری و موزه بریتانیا به لطف و پایمردی آقای علی میرانصاری به دستم رسید، خالصانه‌ترین سپاس‌ها را نثارشان می‌کنم. از بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار به خاطر حمایت از آثار مرتبط با حوزه فرهنگ و ادب فارسی و به طور خاص، این کتاب تشکری ویژه دارم و تلاششان را برای حفظ فرهنگ کهن ایران‌زمین ارج می‌نهم. همچنین از هیئت نظارت و ویراستاری انتشارات بنیاد که در اصلاح و تنقیح این کتاب نقش مهمی داشته‌اند سپاس‌گزارم.

www.ketab.ir